

УДК 343.241

Отчак Н. Я., к.ю.н., доцент кафедри освітньої політики Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Особливості застосування покарань щодо неповнолітніх

У статті досліджуються особливості застосування покарань щодо неповнолітніх і висвітлюється низка проблем, пов'язаних із практикою правозастосування окремих видів покарань.

Ключові слова: неповнолітній, покарання, особливості.

В статье исследуются особенности применения наказаний в отношении несовершеннолетних, а также освещается ряд проблем, связанных с практикой правоприменения отдельных видов наказаний.

Ключевые слова: несовершеннолетний, наказание, особенности, индивидуализация наказания, штраф.

The article investigates the features of the application of punishment for minors and highlighted a number of problems related to the enforcement of certain types of penalties.

Keywords: a minor, punishment, individualization of punishment, penalty.

Постановка проблеми. Актуальність питання застосування щодо неповнолітніх покарання зумовлена тим, що злочинність неповнолітніх досі є гострою правою та суспільною проблемою, що постійно привертає увагу вченых і практиків, а неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого виду, однією з найбільш кримінально уражених верств населення.

Політичні та соціально-економічні зміни останніх років в Україні призвели до активного оновлення всіх галузей законодавства. Не оминули вони й інститут покарання неповнолітніх. Окрім механізмів його реалізації, зазнали концептуальних змін порівняно з попереднім законодавством і відображені в нормативних актах усіх рівнів, зокрема в Кримінальному кодексі України 2001 року (далі – КК України). Питання застосування покарань до неповнолітніх і досі привертає до себе увагу дослідників у галузі кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології.

З огляду на таку динамічну розробку зазначеної проблеми ситуація і в законодавчому, і в правозастосовному аспектах мала б поліпшитись. Однак сьогодні суспільство і держава не можуть забезпечити ефективну систему попередження злочинності неповнолітніх, що зумовлює нагальну потребу в подальшій модернізації кримінально-правового впливу на цю категорію осіб. Окрім питання залишились недостатньо або недослідженими взагалі. До таких, зокрема, належать: необхідність подальшої диференціації кримінальних покарань, що застосовуються до неповнолітніх різного віку; забезпечення прав неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності; вікова неосудність; законодавче закріплення порядку усунення обставин, пов'язаних із певними заборонами, обмеженнями, майновим і віковим статусом особи, що унеможливлюють призначення покарання неповнолітнім.

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо питання застосування покарання до неповнолітніх та їх особливостей дає можливість виділити проблеми, розв'язання яких уже започатковано науковцями, проте вони потребують подальшого дослідження як самостійного інституту або у межах окремих інститутів кримінального права. Суттєвий внесок у вирішення окреслених проблем зробили у своїх наукових розробках

З.А. Астеміров, А.М. Бандурка, О.В. Безпалько, Н.Л. Березовська, В.М. Бурдін, Г.С. Гаверов, Н.О. Гуторова, Т.А. Денисова, А.І. Долгова, Е.Б. Мельникова, Є.С. Назимко, В.С. Орлов, М.С. Таганцев, Я.О. Триньова, Н.С. Юзікова, О.О. Ямкова та ін.

Мета статті – дослідити встановлені законодавством особливості кримінальних покарань щодо неповнолітніх та висвітлити проблеми, які виникають у правозастосовній практиці під час їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Об'єднавши питання кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх в окремий розділ КК України, законодавець закріпив низку особливостей цих норм для забезпечення неповнолітнім більш сприятливих умов порівняно з дорослими особами і досягнення мети їх покарання. Мета покарання неповнолітніх обумовлює його соціальні функції, оскільки кожна мета, визначена в законі, досягається за рахунок функціональних особливостей певного виду покарання [3, 64]. Проте, у деяких випадках вони зумовлюють протилежні правові наслідки. Для з'ясування причин такого зворотного ефекту потрібно здійснити ґрутовне дослідження системи покарань, що застосовується до неповнолітніх, та практику їх застосування.

Загалом система покарань щодо неповнолітніх побудована так же, як і щодо повнолітніх: від менш тяжкого покарання до більш тяжкого. Однак кількість видів покарань, що можуть застосовуватись до цієї категорії осіб, удвічі менша від переліку основних і додаткових покарань, які можуть застосовуватись щодо повнолітніх осіб зачинення злочинів. До них не можна застосовувати: конфіскацію майна, обмеження волі та довічне позбавлення волі. Не можуть бути призначенні неповнолітнім і такі специфічні покарання, як позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службові обмеження для військовослужбовців, тримання в дисциплінарному батальйоні.

Теоретично законодавець створив широку гуманну систему покарань, яка може бути застосована до неповнолітніх, що повною мірою відповідає міжнародним стандартам у галузі захисту прав дитини. Водночас у судової практиці виникають труднощі під час визначення виду та міри кримінального покарання неповнолітнім зачинення окремих злочинів. Така проблема правозастосування закону про кримінальну відповідальність зумовлена наявністю певних обставин, які унеможливлюють його призначення: недосягнення певного віку, відсутність самостійного доходу, власних коштів або іншого майна, відсутність у санкції Особливої частини КК України виду покарання, яке може застосовуватись до неповнолітнього [7, 116].

Виокремлення проблем, які виникають у застосуванні покарань до неповнолітніх, можливе після детального дослідження кожного виду покарань, що може застосовуватись щодо неповнолітнього.

Найменш суворим і водночас таким, що у практиці застосовується найрідше, є покарання у виді штрафу. КК України 1960 р. не встановлював диференційовані розміри штрафу щодо віку злочинця. Натомість КК України 2001 р. передбачив особливості застосування цього виду покарання щодо неповнолітніх. Першою особливістю є його розмір. Частина 2 ст. 99 КК України встановлює значно менший порівняно з межею, встановленою у ст. 53 КК України для дорослих осіб, максимальний розмір штрафу – 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Попри те, законодавець вимагає під час вирішення питання про можливість застосування щодо неповнолітнього цього виду покарання, встановлювати додаткові

обставини: наявність у неповнолітнього самостійного доходу, власних коштів або іншого майна, на яке може бути звернене стягнення.

З одного боку, ця норма закону відповідає принципу індивідуалізації покарання, тому закон передбачив певні заходи проти того, щоб штраф, призначений неповнолітньому, сплачували за нього батьки чи інші особи. Такий же шлях обрали і практика. Згідно з роз'ясненнями, що містяться в п. 12 постанові Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх», при призначенні покарання у виді штрафу суди з урахуванням вимог ст. 99 КК України повинні досліджувати докази щодо наявності у неповнолітніх достатнього для сплати штрафу доходу, коштів або майна та наводити у вироку мотиви прийнятого рішення [5].

З іншого боку, – встановлення додаткових обставин фактично виключає можливість для суду застосувати цей вид покарання щодо неповнолітнього як найменш сувере з системи покарань. Цікаво, що застосування штрафу до дорослих осіб не ставиться у залежність від наявності в них самостійного доходу, коштів або іншого майна, навіть навпаки, передбачається можливість розстрочки виплати певними частинами (ч. 4 ст. 53 КК України).

Отже, питання застосування до неповнолітнього покарання у виді штрафу залишається законодавчо невирішеним, оскільки у неповнолітніх здебільшого відсутній самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення, що фактично виключає можливість його застосування.

Визначаючи максимальний розмір штрафу, законодавець водночас законодавчо не встановлює його мінімальну межу, що призводить до неоднозначного його тлумачення у судовій практиці. Попри те, що Пленум Верховного Суду України дає роз'яснення з цього питання, визначаючи розмір штрафу неповнолітньому у межах від 30 до 500 встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, у судовій практиці і надалі виникає неоднозначне тлумачення цього положення, а, отже, потребує законодавчого врегулювання. Оскільки максимальний розмір штрафу щодо неповнолітніх скорочено наполовину, видається доцільним скоротити і мінімальний його розмір [1, 165].

Перелік кримінальних покарань, що можуть застосовуватись до неповнолітніх, містить такі види покарання, як громадські роботи та виправні роботи.

Стаття 100 КК України визначає такі особливості щодо застосування громадських робіт: удвічі скорочено мінімальний та максимальний строк цього покарання порівняно з дорослими (від 30 до 120 годин); удвічі скорочено щоденну тривалість цього покарання (до 2-х годин на день); обмежено вік осіб, щодо яких можливе застосування цього покарання (від 16 до 18 років).

Установлення таких особливостей обумовлює дискусії серед науковців. Зокрема, виникає запитання щодо обмеження віку неповнолітніх, яке не дає можливості застосовувати цей вид покарання до осіб у віці від 14 до 16 років. У цьому випадку позиція законодавця не узгоджується із положеннями ст. 51 Кодексу законів про працю, який, встановлюючи скорочену тривалість робочого часу для осіб віком від 15 до 16 років, а учнів – від 14 до 15 років, не забороняє залучати до праці неповнолітніх у віці до 16 років [2]. Також обмеження щоденної тривалості таких робіт не ґрунтуються на положеннях трудового законодавства. У зв'язку з цим доцільно було б передбачити можливість застосовувати покарання у виді громадських робіт і

для осіб у віці від 14 до 16 років, установивши при цьому для різних вікових категорій різний максимальний строк покарання та щоденної його тривалості.

За даними судової статистики, у 2010 році із 10883 засуджених осіб призначено покарання у виді громадських робіт лише 522 [6]. Викликає здивування невисокий рівень застосування цього виду покарання у судовій практиці, оскільки, як видається, громадські роботи могли б ефективно використовуватись і як кримінальне покарання, і як один із видів примусових заходів виховного характеру, що застосовуються стосовно неповнолітніх, звільнених від кримінальної відповідальності [1, 163].

Кримінальне покарання у виді виправних робіт у КК України 2001 року набуло певних особливостей у застосуванні щодо неповнолітніх порівняно з КК України 1960 року: встановлено обмеження щодо віку осіб, скорочені строки та тривалість відбування покарання, зменшено розміри відрахувань.

Стаття 100 КК України встановлює, що виправні роботи призначаються неповнолітньому у віці від 16 до 18 років. Таке обмеження видається доцільним, адже неповнолітній, за загальним правилом, зобов'язаний отримати повну середню освіту, а праця, навіть у вільний від навчання час, може перешкодити навчальному процесу. Однак зазначена особливість знову ж таки обмежує перелік покарань, які може застосувати суд за низку вчинених злочинів неповнолітніми у віці від 14 до 16 років.

Науковцями висловлюється позиція про незначну ефективність і проблематичність реального виконання виправних робіт. Справді, одним із основних засобів впливу на засудженого до виправних робіт є праця та виховний вплив трудового колективу. Сьогодні роль трудових колективів як суб'єктів виховного процесу суттєво знизилася. Немає правового механізму, який би забезпечував виконання трудовим колективом обов'язків щодо перевиховання засудженого та проведення з ним виховної роботи [1, 160]. Окрім того, в умовах економічної кризи в Україні рівень залучення до праці неповнолітніх осіб є низьким. Так, за даними Державної служби статистики України, рівень зайнятості населення у віці від 15 до 24 рр. у 2013 році становив 32,5% [4]. З огляду на положення ч. 2 ст. 100 КК України, яка передбачає відbutтя виправних робіт лише за місцем роботи засудженого, ця обставина обмежує їх застосування щодо неповнолітніх.

Основним обмеженням, що входить до змісту покарання у виді виправних робіт, є майнове стягнення. У цій частині виправні роботи подібні до такого виду покарання, як штраф.

З огляду на це, можна констатувати, що сьогодні, в умовах господарської діяльності, заснованої переважно на приватній власності, застосування покарання у виді виправних робіт втрачає свою актуальність, а правообмеження, які входять до цього покарання, можуть бути успішно включені до змісту інших, більш ефективних покарань: виховний вплив на засудженого неповнолітнього можна здійснити шляхом його залучення до громадських робіт, а майнові стягнення – у виді штрафу [1, 161].

Про незначну ефективність і фактичну відсутність можливості застосувати покарання у виді виправних робіт свідчить і статистика розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені неповнолітніми у 2006–2010 рр.: із 10 883 засуджених у 2010 р. неповнолітніх осіб тільки щодо трьох було застосовано покарання у виді виправних робіт [6].

Певні особливості у застосуванні щодо неповнолітніх має і такий вид покарання, як арешт.

У ст. 101 КК України передбачено можливість застосування арешту тільки щодо

неповнолітніх, які досягли на момент постановлення вироку 16-річного віку. Щодо повнолітніх осіб, згідно із ч. 2 ст. 60 КК України, строк арешту встановлено від 1 до 6 місяців. Нижня та верхня межа строку арешту для неповнолітніх істотно знижена і встановлена відповідно 15 та 45 діб. Кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством установлюється також особливий порядок та умови виконання покарань для неповнолітніх, а саме: неповнолітні, засуджені до арешту, відбувають покарання в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах окремо від інших засуджених.

Заборона застосовувати покарання у виді арешту до осіб, які не досягли 16-річного віку, з першого погляду, видається гуманним рішенням. Проте, дослідивши санкції статей Особливої частини КК України (наприклад, санкції ч. 1 ст. 185, ч. 1 ст. 186 ст. 350), можна зробити висновок, що зменшення переліку кримінальних покарань до неповнолітніх, які не досягли 16 років, призведе до збільшення відсотку застосування стосовно них покарання у виді позбавлення волі у випадках, коли судом буде визнано необхідність ізолятувати неповнолітнього. Тому видається доцільним зняти вікове обмеження, відтак надати можливість суду обрати з двох видів покарання, що передбачають ізоляцію, менш суровий.

Найсуровішим видом покарання, яке застосовується до неповнолітніх і має свої особливості, є позбавлення волі на певний строк. Сроки позбавлення волі неповнолітніх, які вчинили злочини, в КК України диференційовані залежно від категорії злочину. У цьому є істотна відмінність цього виду покарання від тотожного, яке застосовується для дорослих.

Позбавлення волі на певний строк призначається у випадку, коли, на думку суду, всі інші, більш м'які покарання не дають змоги досягти мети кримінального покарання. Статистика застосування позбавлення волі щодо неповнолітніх свідчить, що цей вид покарання призначається як крайній засіб впливу: якщо з 2006 р. до 2009 р. його застосування поступово зростало, то вже з 2010 р. – знову знизилось. Наприклад: за даними судової статистики розгляду судами кримінальних справ щодо неповнолітніх, у 2006 р. із 13 939 засуджених неповнолітніх покарання у виді позбавлення волі на певний строк було застосовано до 2697 (19%), у 2009 р. із 8535 засуджених – до 1886 (23%), а вже у 2010-му із 10 883 засуджених – до 2030 (18%) [6].

Законодавець у ч. 2 ст. 102 КК України встановлює ще одну особливість позбавлення волі на певний строк для неповнолітніх: позбавлення волі не може бути призначено неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Ця особливість повною мірою відповідає принципу гуманізму та надає суду можливість застосувати щодо неповнолітнього менш суровий вид покарання.

Висновки. Аналіз особливостей, які встановив законодавець щодо системи та призначення окремих видів покарань неповнолітнім, дає підстави вважати, що застосування деяких із них обумовлює дискусії серед науковців та проблеми під час правозастосовної практики. З'ясування особливостей у вигляді обмежень чи додаткових обставин, що підлягають установленню, значно звужує перелік покарань із запропонованої законодавцем системи, які може застосувати суд щодо неповнолітніх. Серед таких обмежень та обставин можна виділити:

- 1) вікові обмеження у застосуванні громадських робіт, виправних робіт та арешту;
- 2) додаткові обставини, які повинен дослідити суд під час призначення покарання: наявність самостійного доходу, власних коштів або іншого майна, на яке може бути звернено стягнення (при застосуванні штрафу) чи наявність офіційного місця праці

(при застосуванні виправних робіт);

3) обмеження щодо застосування позбавлення волі особам, які вперше вчинили злочин невеликої тяжкості.

Такі законодавчі обмеження у процесі застосування інституту покарань щодо неповнолітніх зумовлюють протилежні правові наслідки. В одних випадках неповнолітні опиняються у менш сприятливих умовах порівняно з дорослими, що вчинили такі самі злочини. Наприклад, під час призначення покарання за злочин, передбачений ст. 350 КК України, суд може застосувати арешт, обмеження волі або позбавлення волі. Оскільки застосування арешту можливе лише стосовно осіб, які досягли 16 років, а обмеження волі до неповнолітнього не застосовується, то єдино можливим видом покарання, що може застосувати суд щодо 14-річного неповнолітнього, – позбавлення волі.

В інших випадках, навпаки, виникає ситуація безкарності, коли за вчинене супільно небезпечне діяння особа не зазнає відповідних заходів кримінально-правового впливу, що в подальшому може привести до вчинення нових злочинів. Наприклад, за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 135 КК України, суд може застосувати покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі. Щодо неповнолітнього, то такий перелік унеможливлює застосування стосовно нього покарання, оскільки, як зазначалося, обмеження волі до неповнолітніх не застосовується, а застосування позбавлення волі неможливе у разі вчинення ним уперше злочину невеликої тяжкості, що і виникає в цьому випадку.

Отже, кримінальне законодавство щодо визначення системи покарань та їх особливостей стосовно неповнолітніх потребує удосконалення. Цього можна досягти шляхом розширення системи видів покарань, які можуть застосовуватись щодо неповнолітніх, особливо стосовно тих, які не досягли 16-річного віку, або зняття деяких обмежень у їх застосуванні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В. М. Бурдін. – К.: Атика, 2004. – 240 с.
2. Кодекс законів про працю від 10.12.1971 р. (з наступними змінами і доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/322-08/page2>
3. Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України (нарис з методології дослідження): монографія / Є. С. Назимко; Донецький юридичний інститут МВС України. – Донецьк: Ноуїлдук (Донецьке відділення), 2004. – 370 с.
4. Молодь на ринку праці / Державна служба зайнятості // Статистичний збірник «Ринок праці України – 2013» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list/category?cat_id=305437
5. Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/e6cf63d360ae10eecd2257101004e7995count=9021.0712>.
6. Розгляд судами кримінальних справ щодо неповнолітніх у 2006–2010 рр. // Збірник даних судової статистики щодо розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені неповнолітніми у 2006–2010 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html
7. Юзікова Н. С. Особливості застосування до неповнолітніх покарань за наявності обставин, що виключають їх призначення / Н. С. Юзікова // Держава та регіони. Сер. Право. – 2011. – Вип. 2. – С. 116–120.